

«فهرست مجموعهٔ قباله‌های اسناد محاکم شرع فارس و زنجان در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی (دورهٔ قاجار)» در ترازوی نقد

امین محمدی

چکیده:

چاپ فهرست اسناد آرشیوهای خصوصی و دولتی به‌منظور معرفی اسناد به پژوهشگران و نیز سهولت دسترسی به آن‌ها انجام می‌پذیرد. شیوهٔ فهرستنویسی و ارائهٔ اطلاعات اسناد تاریخی، متناسب با دورهٔ تاریخی یا نوع اسناد می‌تواند متفاوت باشد. با این حال، این فهرست‌ها عموماً به‌صورت سلیقه‌ای تدوین و تألیف می‌شوند. در فهرست اسناد مربوط به دوران پیش از پهلوی، سوای اطلاعات مربوط به محتوای اسناد، ویژگی‌های ظاهری آن‌ها مانند خط، کاغذ، تزئینات و مهر نیز حائز اهمیت و بسته به تبحر فهرستنویس و میزان آشنایی او با دانش تاریخ، سندشناسی و خط‌شناسی، کیفیت این فهرست‌ها متفاوت است. اخیراً کتابی با عنوان «فهرستنویسی مجموعهٔ قباله‌های اسناد محاکم شرع فارس و زنجان در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی (دورهٔ قاجار)»، به کوشش امید رضایی و از سوی مرکز اسناد کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی به چاپ رسیده است که در این مقاله سعی بر آن است ضمن معرفی و نقد این اثر ارزشمند، شاخصه‌های فهرستنویسی صحیح اسناد تاریخی در آثاری از این دست مورد بحث و بررسی قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها

اسناد تاریخی؛ فهرستنویسی؛ نقد و بررسی؛ سندشناسی؛ دورهٔ قاجاریه.

آرشیو ملی، سال پنجم، شماره سوم و چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، شماره پیاپی ۱۹ و

۲۰؛ صص: ۱۴۸-۱۶۰

«فهرست مجموعهٔ قباله‌های اسناد محاکم شرع فارس و زنجان در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی (دورهٔ قاجار)» در ترازوی نقد

امین محمدی^۱

مقدمه:

فهرست‌نویسی اسناد دوران پیش از پهلوی، مثل دوران صفویه و قاجاریه، مستلزم تسلط بر دانش تاریخ و آشنایی با دانش‌هایی دیگر چون سندشناسی و خط‌شناسی است. بررسی فهرست اسناد منتشرشده توسط آرشیوهای خصوصی و دولتی نشان می‌دهد که غالب آن‌ها نه بر اساس یک الگوی مشخص، بلکه به صورت سلیقه‌ای فهرست شده‌اند. غالب فهرست‌ها در ارائهٔ اطلاعاتی از محتوا و ظاهر سند اشتراک دارند؛ با این حال در شیوهٔ ارائهٔ اطلاعات و کیفیت این ارائه، مانند شیوهٔ مشخص کردن نوع سند یا چکیده‌نویسی محتوا، با یکدیگر تفاوت دارند. از آنجایی که اسناد غالباً فقط یک‌بار برای همیشه فهرست می‌شوند، ارائهٔ اطلاعات ناقص یا نادرست، زیان‌های مادی و معنوی زیادی به بار خواهد آورد. در نتیجه، وجود الگوی استاندارد فهرست‌نویسی که مورد تأیید عموم آرشیوها و فهرست‌نویسان باشد، لازم است. حال این سؤال مطرح است که یک فهرست استاندارد چه ویژگی‌هایی دارد. در این مقاله تلاش خواهد شد ضمن معرفی و نقد کتاب «فهرست‌نویسی مجموعهٔ قباله‌های اسناد محاکم شرع فارس و زنجان در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی (دورهٔ قاجار)»، بر مبنای شیوه‌نامهٔ استاندارد که از سوی آرشیو ملی ایران در قالب کتابی با عنوان «مجموعهٔ قوانین و مقررات و شیوه‌نامه‌های آرشیوی» تنظیم شده است و همین‌طور کتاب «فهرست اسناد بقعهٔ شیخ صفی‌الدین اردبیلی» اثر عمادالدین شیخ‌الحکمایی به‌عنوان نمونهٔ معتبری در حوزهٔ فهرست‌نویسی، یک الگوی پیشنهادی برای فهرست‌نویسی اسناد پیش از دورهٔ پهلوی ارائه شود.

۱. دکتری تاریخ، کارشناس پژوهشکدهٔ اسناد
سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران؛
amin.mohammadi64@ut.ac.ir

کتاب «فهرست‌نویسی مجموعهٔ قباله‌های اسناد محاکم شرع فارس و زنجان در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی (دورهٔ قاجار)» به کوشش امید رضایی از سوی انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی به چاپ رسیده است. در این کتاب، اسنادی که در چند سال اخیر از سوی مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی خریداری شده، در قالب دو فصل فهرست‌نویسی شده است: فصل اول، به فهرست اسناد زنجان و مناطق تابعه، و فصل دوم، به فهرست اسناد فارس و مناطق تابعهٔ آن اختصاص دارد.

میایعه‌نامه، مصالحه‌نامه، اجاره‌نامه، تمسک‌نامه، وصیت‌نامه، عقدنامه، وکالت‌نامه، عریضه، فرمان و رقم از جمله اسنادی هستند که در این کتاب فهرستی از آن‌ها ارائه شده است. محدودهٔ زمانی این اسناد، دورهٔ قاجاریه (از دوران حکومت فتحعلی‌شاه تا احمدشاه، آخرین شاه قاجار) است. اسناد فهرست‌شده از نظر اطلاعات منحصر به فردی که در خود دارند، منبعی غنی برای نگارش پژوهش‌های حوزهٔ تاریخ اجتماعی، اقتصادی و سیاسی هستند.

نویسندهٔ کتاب، امید رضایی، از پژوهشگران فعال حوزهٔ سندشناسی و اسناد تاریخی است که آثار بسیار ارزشمندی در قالب کتاب و مقاله در این حوزه قلمی کرده است. این پژوهشگر بیشتر با اثر معروفش یعنی کتاب «درآمدی بر اسناد شرعی دورهٔ قاجار» شناخته می‌شود.^۱ رضایی در این اثر که نخستین بار در سال ۱۳۸۷ به چاپ رسید، بحث تقسیم‌بندی اسناد تاریخی دورهٔ قاجار به دو مقولهٔ «شرعی» و «عرفی» را مطرح کرد. از نظر او: «اسناد شرعی برآمده از مباحث فقهی (معاملات، احکام و عبادات) هستند و توسط شخصی ذی صلاح مطابق با رسم سندنویسی همان دوره تنظیم شده‌اند» و اسناد عرفی «ناشی از دستاوردهای نظام اجتماعی سیاسی حاکم و لازمهٔ زندگی و روابط روزمرهٔ بشری» هستند (رضایی، ۱۳۹۰، ص ۴). بخش مهم دیگر این کتاب به ترسیم ساختار محتوایی مهم‌ترین اسناد شرعی دورهٔ قاجار اختصاص دارد. از دیگر آثار امید رضایی می‌توان به کتاب‌های زیر اشاره کرد:

- فهرست اسناد موقوفات ایران؛^۲
- جستارهایی در سندشناسی فارسی؛^۳
- اسناد محکمهٔ سیدصادق طباطبایی (سنگلجی)، مجتهد عصر ناصری؛^۴
- هزارنامه: فهرست قبالات دورهٔ قاجاریه؛^۵
- قباله‌های پارسی: پردازش صوری و محتوایی.^۶

امید رضایی با این پشتوانهٔ علمی، کتاب «فهرست‌نویسی مجموعهٔ قباله‌های اسناد محاکم شرع فارس و زنجان در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی (دورهٔ قاجار)» را به انجام رسانده است. الگویی که او برای فهرست اسناد این کتاب در نظر گرفته به شرح زیر است:

- تاریخ سند (روز/ماه/سال)

۱. رضایی، امید (۱۳۹۰). درآمدی بر اسناد شرعی دورهٔ قاجار. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲. رضایی، امید (۱۳۸۲). فهرست اسناد موقوفات ایران. تهران: انتشارات اسوه.
۳. رضایی، امید (۱۳۸۵). جستارهایی در سندشناسی فارسی. تهران: صائن.
۴. رضایی، امید (۱۳۸۷). اسناد محکمهٔ سیدصادق طباطبایی (سنگلجی) مجتهد عصر ناصری. تهران: نشر آبی.
۵. رضایی، امید (۱۳۸۷). هزارنامه: فهرست قبالات دورهٔ قاجاریه. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
۶. رضایی، امید (۱۳۸۸). قباله‌های پارسی: پردازش صوری و محتوایی. قم: انتشارات اسوه.

- شماره‌بازیابی
- نام سند (در مواردی نوع سند)
- چکیده
- ملاحظات (در مواردی توضیحات)

در ادامه، ضمن بررسی نقاط ضعف و قوت کتاب، الگویی نزدیک به استاندارد برای فهرست اسنادی از این دست ارائه می‌شود.

عنوان کتاب

اولین بخش کتاب که مخاطب را با ابهام روبه‌رو می‌کند، استفاده از ترکیب نادرست «قباله‌های اسناد» در عنوان است. تعریف «قباله» تا حدود زیادی اشکال موجود در عنوان را مشخص می‌کند. قباله، «مکتوبی که در آن می‌نویسند؛ چیزی را که انسان ملتزم می‌گردد از کار و عمل و یا دین و جز آن؛ و نیز چون کسی قبول کند چیزی را به‌طور مقاطعه و نوشته‌ای بر طبق آن نویسند، آن نوشته عبارت است از قباله» (لغت‌نامه دهخدا). به‌طور کلی، در منابع تاریخی، قباله به‌معنای سند قرارداد و تعهد آمده است؛ در نتیجه، عبارت «قباله‌های اسناد»، ترکیبی نادرست است. حال این سؤال مطرح است که کدام واژه باید از عنوان حذف شود: قباله یا سند؟ برای پاسخ باید اسناد فهرست‌شده در کتاب مورد بررسی قرار گیرند. بررسی محتوای کتاب نشان می‌دهد که انتخاب «فهرست مجموعه اسناد ...» صحیح‌تر است. زیرا برخی اسناد فهرست‌شده در این کتاب، برای مثال: مراسم، مراسله، یادداشت، فرمان، رقم، حکم، صورت جمع و خرج، تلگراف و عکس، را به هیچ عنوان نمی‌توان نوعی قباله به‌شمار آورد. ایراد جزئی دیگری که به عنوان کتاب وارد است، ترتیب محاکم شرع است. از آنجایی که در کتاب، ابتدا اسناد زنجان و پس از آن اسناد فارس فهرست شده است، بهتر بود که این ترتیب در عنوان نیز رعایت می‌شد.

فهرست اسناد

فهرست کامل اسناد تاریخی باید از دو بخش اصلی تشکیل شود: ویژگی‌های ظاهری و ویژگی‌های محتوایی. در بخش ویژگی‌های ظاهری باید اطلاعاتی مانند نوع خط و زبان، کاغذ و وضعیت ظاهری ارائه شود. در بخش ویژگی‌های محتوایی نیز باید اطلاعاتی مانند تاریخ، نوع سند و محتوا/چکیده ارائه شود. در ادامه، این دو بخش اصلی به‌صورت مفصل‌تر شرح داده می‌شوند.

۱- ویژگی‌های ظاهری

خطِ سند مهم‌ترین ویژگی ظاهری آن است. در صورتی که فهرست‌نویس با انواع خطوط آشنا نباشد، در خواندن اسناد و پرداختن به محتوای آن‌ها دچار مشکل اساسی می‌شود. در این کتاب، هیچ اشاره‌ای به نوع خط نشده است. با این حال می‌توان حدس زد که غالب اسناد به خط شکسته‌نستعلیق هستند و در مواردی نیز خط سیاق، خط محوری سند است. تسلط‌داشتن به خط سیاق باعث شده است که نویسنده برای فهرست اسناد مالی در مقایسه با سایر اسناد چکیده‌ای بسیار کوتاه‌تر در نظر بگیرد (ص ۱۶۱، ۱۸۰، ۲۴۹، ۲۵۰). در برخی دیگر از اسناد، که به نظر می‌رسد متن آن‌ها به خط سیاق است، تعداد کلمات خوانده‌نشده بسیار زیاد است (ص ۱۷۹).

در کنار خط، مشخص کردن زبان اسناد نیز دارای اهمیت است. در کتاب «فهرست اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی»، اطلاعات مربوط به زبان به صورت بخش مستقلی ارائه شده است. در کتاب «فهرست‌نویسی مجموعه قباله‌های اسناد محاکم شرع فارس و زنجان در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (دوره قاجار)»، زبان، فقط در مواردی اندک که زبان اسناد ترکی یا عربی است، پیش از نوع سند ذکر شده است (ص ۱۷۸). پیشنهاد آرشیو ملی ایران برای ارائه اطلاعات مربوط به خط و زبان اسناد به صورت زیر است:

زبان / خط: فارسی / نستعلیق (عزیزی، ۱۳۹۱، ص ۸۷).

نوع کاغذ و رنگ و اندازه آن از دیگر اطلاعاتی است که می‌توان در بخش مربوط به ویژگی‌های ظاهری به آن اشاره کرد. در این کتاب فقط در برخی موارد نوع کاغذ و رنگ ذکر شده است. در چند مورد نیز در بخش توضیحات برای ذکر اندازه کاغذ، از عبارت نیم‌ورقی استفاده شده است (ص ۵۳). از دیگر اطلاعاتی که بهتر بود به صورت مستقل در این فهرست ارائه می‌شد، بخش «وضعیت» بود. در بخش «وضعیت» می‌توان اطلاعاتی درباره افتادگی، پارگی و سلامت سند ارائه کرد (شیخ‌الحکامی، مقدمه، ص ۲۹). آرشیو ملی ایران برای ارائه این اطلاعات، عنوان نیازهای فنی را پیشنهاد داده است (عزیزی، ۱۳۹۱، ص ۸۷). در فهرست کتاب رضایی، وضعیت اسناد در بخش «نوع سند» و «ملاحظات» به طور توأمان، آن هم به صورت مبهم نوشته شده است؛ برای مثال، در صفحه ۱۰۶ در بخش نوع سند آمده است: مباحه‌نامه (ناقص). این سؤال مطرح است که کدام قسمت سند ناقص است. موارد دیگر به شرح زیر است:

- مصالحه‌نامه لاشه‌شده (ص ۱۵۲)
- یادداشت لاشه‌شده (ص ۱۷۲)
- مصالحه‌نامه ناتمام (ص ۲۹۳)

۲- ویژگی‌های محتوایی

تاریخ سند: ذکر تاریخ سند در فهرست‌ها بسیار حائز اهمیت است. در اسنادی که تاریخ ندارند، با روش‌های مختلفی می‌توان محدوده زمانی را تخمین زد. نوع خط، مهرها و قرینه‌هایی که در متن اسناد وجود دارد، مواردی هستند که با کمک آن‌ها می‌توان به تاریخ تقریبی سند دست یافت. آرشیو ملی ایران برای اسنادی که تاریخ ندارند، پیشنهاد کرده است که در صورت امکان به دوره حکومتی سند اشاره شود؛ برای مثال، دوره ناصری یا دوره مظفری (عزیزی، ۱۳۹۱، ص ۸۷). در کتاب «فهرست‌نویسی مجموعه قباله‌های اسناد محاکم شرع فارس و زنجان در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (دوره قاجار)»، تاریخ غالب اسناد ذکر شده است. فقط در چند مورد در بخش تاریخ سند از عبارت «بی‌تا» استفاده شده است (ص ۱۶۴، ۱۹۰، ۲۰۴). ترتیب تاریخی اسناد در این فهرست رعایت نشده است. بهتر بود تاریخ، از قدیمی‌ترین سند به سمت متأخرین آن‌ها مرتب شود.

نوع سند

مشخص کردن دقیق نوع سند مستلزم آشنایی کامل با دانش سندشناسی است. فهرست‌نویس باید با انواع اسناد تاریخی آشنا باشد و در واقع با نگاهی گذرا به سند، با استفاده از ویژگی‌های ظاهری و خوانش متن آن، نوع سند را مشخص کند. پُر واضح است که نوع اسناد باید بر اساس مضمون اصلی سند انتخاب شود؛ به این معنی که هر سند یک موضوع اصلی دارد و برای مشخص کردن نوع سند باید از آن موضوع استفاده شود. در عین حال ممکن است برخی اسناد چند موضوع فرعی نیز داشته باشند. در آن مواقع بهتر است که موضوعات فرعی در بخش توضیحات ذکر شود. در کتاب «فهرست‌نویسی مجموعه قباله‌های اسناد محاکم شرع فارس و زنجان در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (دوره قاجار)» برای نام‌گذاری این بخش، رویه ثابتی به کار نرفته است. در بسیاری از فهرست‌ها، «نام سند»، و در تعداد کمی نیز از عنوان «نوع سند» استفاده شده است. به نظر می‌رسد انتخاب «نوع سند» برای این بخش از ارائه اطلاعات به دلیل وجود انواع مختلف اسناد تاریخی صحیح‌تر باشد. شناخت انواع اسناد تاریخی رکن مهم و اساسی برای ارائه صحیح نوع سند است. نویسنده کتاب در این بخش به خوبی توانسته است نوع اسناد را در بیشتر فهرست‌ها به درستی مشخص کند. فقط در چند مورد، نوع سند به درستی مشخص نشده است، از جمله اسناد صفحات ۲۳۶ تا ۲۴۲. در این صفحات، در تمام مواردی که نوع سند اجاره‌نامه ذکر شده، محتوای سند نشان می‌دهد نوع آن ذمه‌نامه یا تمسک‌نامه است. تمسک‌نامه یا ذمه‌نامه سندی است که بدهکاری شخصی به شخص دیگر را نشان می‌دهد. شخص بدهکار در این سند متعهد می‌شود بدهی خود را به

طلبکار در موعد مشخصی پرداخت کند. این اسناد با عبارت کلیشه‌ای «از مال خالص ...» آغاز می‌شوند. به نظر می‌رسد چون بدهی در این اسناد بابت پرداخت مال الاجاره بوده و در مواردی در پشت سند عبارت «اجاره‌نامه» درج شده، نوع سند نیز اجاره‌نامه قید شده است. درحالی‌که در اجاره‌نامه باید موجر، مستأجر، مورد اجاره، مدت اجاره و مال الاجاره به صورت مشخص ذکر شده باشد. در چند مورد هم نوع سند «سؤال و جواب فقهی» نام‌گذاری شده، درحالی‌که محتوای فهرست نشان می‌دهد که سند «استفتاء» به معنای پرسش شرعی از مجتهد است (ص ۱۵۹، ۱۸۸، ۱۹۱). یا در مواردی که سند اجیرنامه است، نوع آن اجاره‌نامه ذکر شده است (ص ۱۸۳). چند اشکال دیگر که به بخش «نوع سند» وارد است:

- درج اطلاعات مربوط به تعداد نسخ در بخش «نوع سند»: برای مثال: صص ۵۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۲۵۸، ۲۹۸، ۳۴۵، ۳۴۶.
- استفاده از چند نام برای نامگذاری یک نوع سند. مانند: اجاره‌نامه / اجاره‌نامه‌چه؛ مصالحه‌نامه / مصالحه‌نامه‌چه / صلح‌نامه؛ مراسله / نامه / مکتوب / رقیمه.
- استفاده از اسامی مبهم: افزاینده صلح‌نامه غیرمصدق (ص ۸۹)، فتوکپی صورت سهم‌الارث یکی از وراث (ص ۱۵۴)، کاغذ استیفاء کردن (ص ۲۵۲).
- ارائه اطلاعات مربوط به اصالت سند در بخش نوع سند که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

چکیده

بخش اصلی فهرست‌نویسی سند، به ارائه اطلاعات محوری سند اختصاص دارد. در شیوه‌نامه آرشیو ملی، این بخش به نام «محتوا» (عزیزی، ۱۳۹۱، ص ۹۶) و در کتاب «فهرست اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی» تحت‌عنوان «مضمون» ذکر شده است. در فهرست‌نویسی‌های رایج در آرشیوهای کشور، از جمله آرشیو ملی ایران، در متنی که برای مشخص کردن موضوع سند ارائه می‌شود، به صورت مختصر به موضوع سند پرداخته می‌شود و موضوعات فرعی در این متن جایی ندارند.

چند ویژگی مهم محتوای فهرست در شیوه‌نامه آرشیو ملی ایران به شرح زیر است:

- کمتر به شکل جمله (عبارت دارای فعل) بیان شود.
- خودداری از به‌کاربردن عبارتهای مبهم و طولانی.
- نوع سند در ابتدای متن محتوا ذکر شود: فرمان ...
- اصالت سند در ابتدای متن محتوا ذکر شود: رونوشت فرمان ... (عزیزی، ۱۳۹۱، صص ۳۸-۳۹).

اطلاعاتی که در محتوای فهرست ذکر می‌شود باید در عین اختصار، کامل و جامع نیز باشد. اشاره به اشخاص مهم در متن، مانند طرفین قرارداد، فرستنده یا مخاطب، موضوع اصلی، محدوده زمانی و مکانی، از جمله اطلاعاتی است که باید در محتوای ارائه‌شده در فهرست ذکر شود.

امید رضایی برای این بخش عنوان «چکیده» را برگزیده است. متنی که در این کتاب برای ارائه موضوع سند در نظر گرفته شده است را نمی‌توان فهرست‌نویسی یا چکیده‌نویسی دانست. در واقع این متن، خلاصه‌ای از بازخوانی سند است نه فهرست آن. هرچند این نوع ارائه مختصر متن سند دشواری‌های خاص خود را دارد، اما محتوای آن را نمی‌توان فهرست‌نویسی نامید. اغلب چکیده‌های ارائه‌شده بسیار طولانی هستند. در مواردی طولانی‌ترین آن‌ها بیش از ۳۵۰ کلمه و کمترین آن ۲۷ کلمه دارد. در این قسمت، چند نمونه از چکیده‌های ارائه‌شده در این کتاب و پس از آن فهرستی که دارای استاندارد آرشیو ملی ایران است، ارائه می‌شود. شایان ذکر است که فهرست پیشنهادی بر اساس متن بازخوانی‌شده در کتاب تنظیم شده و در صورت دسترسی به اصل سند این فهرست ممکن است دچار تغییراتی شود. همچنین برای کامل شدن اسامی، به برخی منابع تاریخی رجوع شده است.

چکیده فرمان: «مکتوبی است که طی آن اقبال السلطنه امیرتومان رئیس توپخانه و وزیر قورخانه به‌عنوان جانشین مرحوم حاجی غلامحسین خان سرتیپ و رئیس توپچیان فوج خمسه تعیین شده و در ضمن محمدعلی خان سرتیپ توپخانه و پیشخدمت مخصوص پسرش نیز مستقلاً به سرتیپی توپچیان فوج خمسه منصوب شده است» (ص ۶۹-۷۰).

فهرست پیشنهادی: فرمان ناصرالدین شاه قاجار در خصوص انتصاب آقارضاخان اقبال السلطنه (عکاس‌باشی و وزیر قورخانه) به ریاست توپچیان فوج خمسه و انتصاب محمدعلی خان به سرتیپی توپچیان فوج مزبور.

چکیده فرمان: «مکتوبی از ناصرالدین شاه است که طی آن اعلام شده چون سال‌هاست که املاک ممیزی نشده بود لذا حاجی میرزا محمدرضای مؤتمن السلطنه مأمور شد تا منال دیوانی جزئی و کلی هر قریه و مزرعه را از روی سرشمار و زراعت و مراغ و مواشی و صیفی و باغات معین نماید و به مهر اهالی رسانده به دربار آورد که با وجود این مبلغی کلی جهت رعایت حال رعیت مورد تخفیف قرار گرفت که حکام و مباشرین امور دیوانی و ضباط بلوک و مباشرین سوای عمل سرباز به هیچ اسم و رسمی حقی ندارند» (ص ۲۰۵).

فهرست پیشنهادی: فرمان ناصرالدین شاه قاجار در خصوص انتصاب محمدرضا مؤتمن السلطنه به‌عنوان مأمور ممیزی مالیاتی در زنجان و اعطای تخفیف مالیاتی به رعایای این ولایت.

چکیده رقم: «مکتوبی است که طی آن حمزه میرزا از محمدتقی بیگ تفنگدار خواسته است تا طلب مشهدی رجبعلی زنجانی (صاحب تنخواه/ صاحب مال) اعم از اموال منقول و غیرمنقول (نیم دانگ قریه خالق آباد، دو نفر شتر، دوازده من پر قو به وزن تبریز، چهارده مس به وزن تبریز، یک عدد قلیان نقره، یک تخته گلیم و یک تخته قالیچه، جبه ماهوت و کلاه بخارایی) را از برجی خان خدابنده لو پس بگیرد» (ص ۷۰).

فهرست پیشنهادی: رقم حمزه میرزا قاجار (حاکم زنجان) خطاب به محمدتقی بیگ تفنگدار در خصوص بازپس گیری طلب مشهدی رجبعلی زنجانی از برجی خان خدابندلو.
چکیده مباحعه نامه قطعی: «قراردادی است که طی آن عبدالله بیگ بن شاه محمد بیگ و برادرش علی اکبر بیگ و خیرالنساء خانم و میرمحمد بیگ و محمدقلی بیگ و خورده خانم مساوی سه دانگ الا دو شعیر ملک مفروز از قریه گلیجه من محال ایچرود خمرسه را به انضمام دو حجره طاحونه بالا و پایین از هر یک مساوی سه دانگ به مبلغ چهارصد تومان تبریزی و از بابت اسقاط جمیع اختیارات موجب فسخ مبلغ پانزده تومان و احتیاطاً ثانیاً مبلغ پنج تومان کلاً مبلغ پانصد تومان را به نصرالله خان فروخته اند» (ص ۷۸).

فهرست پیشنهادی: مباحعه نامه فروش بخشی از روستای گلیجه از توابع ایچرود خمرسه، میان اولاد شاه محمد بیگ (فروشنده) و نصرالله خان (خریدار) به مبلغ ۴۰۰ تومان.
چکیده استشهادیه: «مکتوبی است که طی آن از رعایای گلیجه، بوداکنندی/ بوغداکنندی، آق کند، سعیدکنندی و سنقور درباره آب جشنسرا و مزرعه کدوک سؤال شده است که در آن جواب آمده که چهار روز از هفت روز مال کدوک و سه روز و نیم متعلق به جشنسرا است» (ص ۲۰۷).

فهرست پیشنهادی: استشهادیه سؤال از رعایای گلیجه، بوداکنندی، آق کند، سعیدکنندی و سنقور درباره تقسیم آب میان جشنسرا و مزرعه کدوک.

چکیده مصالحه نامه: «قراردادی است که طی آن رقیه خانم بنت حاجی گل محمد شناطی تمامی دعوی ارضیه پدری خود را که با حاجی ابوالحسن شناطی داشته در عوض مبلغ سی تومان نقد فزی ۲۴ نخودی ترک کرده است و من بعد تمامی ارث ابی مشارالیه متعلق به حاجی ابوالحسن است» (ص ۲۱۱).

فهرست پیشنهادی: مصالحه نامه ترک دعوی ارثی رقیه خانم دختر گل محمد شناطی (مصالح) با ابوالحسن شناطی (متصالح) در عوض مبلغ سی تومان وجه نقد.

چکیده اجاره نامه: «قراردادی است که طی آن آقا مصطفی بقال خلف حیدرعلی شیرازی از خانم طوبی و گلین آغا بنات ثلاث مرحوم حاجی حسینعلی تاجر شیرازی شش دانگ دو باب حانوت علافی متصلین به یکدیگر واقعین در محله اسحق بیگ جنب دالان حمام

معینه رو به قبله و منضمت آنها را از حال التحریر لغایت سه سال تمام از قرار یومی ۷۵۰ دینار وجه نقد رایج اجاره کرده است» (ص ۲۶۹).

فهرست پیشنهادی: اجاره‌نامه دو باب حانوت علافی واقع در محله اسحاق فارس مابین اولاد حسینعلی تاجر شیرازی (موجر) و مصطفی بقال (مستاجر) به مدت سه سال و به مال‌الاجاره روزانه ۷۵۰ دینار وجه نقد.

چکیده اجاره‌نامه: «مکتوبی است که طی آن کربلایی علی حمامی خلف کربلایی نوروزعلی شیرازی از حاجی محمدجعفر آقا و خانم طوبی ورثه حاجی حسینعلی تاجر معروف به صراف همگی دو سهم از جمله چهار سهم از اصل هجده سهم کل شش‌دانگه حمام نقشک واقع در محله اسحق بیک با جمیع متعلقات و منضمت و بقدرالسهم از دو باب انبار فوقانی در مدت سه سال از قرار یومی مبلغ هزار دینار رویه رایج اجاره کرده است. در صدر متن مکتوبی است که به تاریخ ۱۶ ربیع‌الاول ۱۳۳۲ که طی آن حاجی محمدجعفر احد از موجران هر حقی که در حصه خود داشت به مال‌المصالحه مبلغ ۵۰ دینار نقد و یک وقه گندم به طوبی‌خانم همشیره ابوبینی خود منتقل کرده است» (ص ۲۷۱).

فهرست پیشنهادی: اجاره‌نامه حمام واقع در محله اسحق فارس مابین ورثه حسینعلی تاجر شیرازی (موجر) و علی حمامی (مستاجر) به مدت سه سال، به مال‌الاجاره روزی ۱۰۰۰ دینار.

چکیده شراکت‌نامه: «قراردادی است به مدت سه سال بین حاجی محمدجعفر خلف حسینعلی صراف معروف به صراف شیرازی و آقامیرزاعلی ولد آقا میرزامحمدعلی صراف شیرازی بالمناصفه در سرمایه ۱۵۰۰ تومان بالاتفاق مشغول به تجارت و خرید و فروش اجناس از گندم و جو و تنباکو و غیره در قریه گشنکان خریداری و از محل مزبور به شیراز حمل نماید در صدر شراکت‌نامه عقد مذکور در نهم صفر ۱۳۳۳ فسخ شده است» (ص ۲۷۲).

فهرست پیشنهادی: شراکت‌نامه تجارت و خرید جنس از روستای گشنکان و فروش آن در شیراز مابین محمدجعفر پسر حسینعلی صراف شیرازی و آقامیرزاعلی پسر میرزامحمدعلی صراف شیرازی به مدت سه سال.

چکیده وکالت‌نامه: «قراردادی است که طی آن طوبی خانم و گلین آغا و سلطان آغا بنات ثلاث حاجی حسینعلی تاجر شیرازی وکیل شرعی خود قرار داده‌اند حاجی شیخ محمدرضا پیشنماز در باب رفع تعدی و قطع گفتگوی با هر یک از ملاک، کدخدا و رعایای قریه دشت چنار و احداث جدول در اراضی پیاله» (ص ۲۷۳).

فهرست پیشنهادی: وکالت‌نامه مابین اولاد حسینعلی تاجر شیرازی (موکل) و شیخ محمدرضا پیشنماز (وکیل) در خصوص حل اختلافات ملکی با رعایای روستای دشت چنار

فارس.

ملاحظات / توضیحات: در این قسمت به اطلاعات فرعی و در عین حال ضروری سند اشاره می‌شود. آرشیو ملی ایران برای این قسمت مثال زیر را ارائه کرده است:
سایر شماره‌های مندرج بر روی پرونده که در دستگاه مبدأ به آن اختصاص یافته، عبارت‌اند از (عزیزی، ۱۳۹۱، ص ۸۸).

چند مورد از اطلاعاتی که شیخ‌الحکامی در بخش توضیحات کتاب «فهرست اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی» ارائه کرده، به شرح زیر است:

- در متن اشاره به سند الصافی شده است که اکنون موجود نیست (شیخ‌الحکامی، ۱۳۸۷، ص ۷).

- فهرستی از اسامی، اجناس و املاک دارد (شیخ‌الحکامی، ۱۳۸۷، ص ۷۱).
- مبیع برای آستانه شیخ صفی خریداری شده است (شیخ‌الحکامی، ۱۳۸۷، ص ۱۵۷).

در کتاب امید رضایی برای این بخش، عنوان ملاحظات و توضیحات به صورت توأمان به کار رفته است. بهتر بود یکی از این دو عنوان انتخاب و در تمام کتاب به صورت ثابت مورد استفاده قرار می‌گرفت. بیشترین اطلاعاتی که رضایی در بخش ملاحظات ذکر کرده، به شرح زیر است:

- نوع کاغذ و رنگ آن
- بازخوانی مهر
- اطلاعات اصالت سند
- نام محکمه

اطلاعات مربوط به نوع کاغذ و رنگ آن در تعدادی از فهرست‌ها ذکر شده است. بهتر بود دستکم در مقدمه کتاب به این موضوع پرداخته می‌شد که چرا نوع و رنگ کاغذ فقط در برخی اسناد ذکر شده است. عدم استفاده از عبارتی یکسان برای ارائه اطلاعات مربوط به کاغذ از نکات منفی این بخش است؛ برای مثال:

- کاغذ فرنگی مایل به سبز (ص ۴۹).
- کاغذ فرنگی نخودی رنگ روسی (ص ۵۲).
- کاغذ روسی نخودی رنگ (ص ۶۰).
- کاغذ فرنگی ضخیم آبی رنگ (ص ۶۱).

در قسمت بازخوانی مهرها نیز رویه ثابتی در فهرست اسناد این کتاب وجود ندارد. فقط اسناد برخی از مهرها خوانده شده است که غالب آنها نیز کم‌اهمیت هستند. بهتر بود دستکم مهرهای مهم اسنادی مانند فرامین و رقم‌ها بازخوانی می‌شد. از آنجایی که «محاکم شرع»

بخش محوری موضوع این فهرست است و در عنوان، مقدمه و تصاویر اسناد به آن پرداخته شده، بهتر بود در فهرست اسناد این کتاب، بخش نام محکمه به صورت مستقل ذکر می‌شد نه در بخش ملاحظات.

اصالت

از اطلاعاتی که باید به صورت مستقل در این فهرست ارائه می‌شد، اصالت سند است. اصالت به معنای اصل یا رونوشت بودن سند است که در کتاب «فهرست اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی» به عنوان یک بخش مستقل ارائه شده است. همان طور که پیش تر گفته شد، آرشیو ملی ایران محل ذکر اصالت سند را ابتدای متن محتوا پیشنهاد کرده است. در کتاب امید رضایی، اطلاعات مربوط به اصالت سند در بخش «نوع سند» ارائه شده و باعث بروز اشکالاتی در نمایه اسناد نیز شده است؛ برای مثال:

- رونوشت غیرمصدق اقرارنامه (ص ۱۴۴)
- رونوشت ورقه حکمی غیرمصدق (ص ۱۴۷)
- رونوشت ناقص طومار تقسیم‌نامه (ص ۲۰۱)
- فتوکی نكاح‌نامه دائمی (ص ۲۱۸)
- رونوشت جواب عریضه (ص ۲۲۰)

بخش اصالت سند را می‌توان در ابتدای متن محتوای سند اضافه کرد؛ برای مثال، «رونوشت فرمان ناصرالدین شاه قاجار در خصوص اعطای لقب و پرداخت مواجب به اعتمادالسلطنه».

نسخ همسنگ

تعداد نسخ یا نسخ همسنگ از جمله اطلاعاتی است که می‌توان در فهرست اسناد ارائه کرد. این بخش بهتر است در بخش «توضیحات/ملاحظات» ذکر شود. در این کتاب، عبارت تعداد نسخ در بخش «نوع سند» ذکر شده است؛ برای مثال:

- اجاره‌نامه «الکتاب علی ثلث نسخ» (ص ۲۷۲)
- اجاره‌نامه «الکتاب علی نسختین» (ص ۳۲۸)
- مصالحه‌نامه «الکتاب نسختان» (ص ۳۴۵)

سخن پایانی:

همان طور که گفته شد، فهرست اسناد تاریخی اغلب یکبار برای همیشه انجام می‌گیرد و اطلاعات ناقص یا نادرست از آن، زبان‌های مادی و معنوی در پی دارد. کتاب «فهرست‌نویسی مجموعه قباله‌های اسناد محاکم شرع فارس و زنجان در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (دوره قاجار)» که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفت، از نظر محتوایی اثری بسیار ارزشمند

است، اما از نظر روشی نمی‌توان آن را در شمار کتاب‌های فهرست‌نویسی اسناد تاریخی به‌شمار آورد. نویسنده محترم، بخش زیادی از متن اسناد را بازخوانی و به‌صورت تلخیص ارائه کرده است.

در پایان این بحث، بر اساس شیوه‌نامه ارائه‌شده از سوی آرشیو ملی ایران، و نیز کتاب «فهرست اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی»، الگوی زیر برای فهرست اسناد تاریخی مربوط به دوران پیش از پهلوی پیشنهاد می‌شود:

ویژگی‌های ظاهری

- زبان / خط
- کاغذ (نوع / رنگ / اندازه)
- وضعیت

ویژگی‌های محتوایی

- تاریخ سند
- نوع سند
- محتوا (اصالت + متن بدون فعل)
- توضیحات

منابع:

- رضایی، امید (۱۳۹۰). درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رضایی، امید (۱۳۹۸). فهرست مجموعه قباله‌های اسناد محاکم شرع فارس و زنجان در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (دوره قاجار)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین (۱۳۸۷). فهرست اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- عزیزی، غلامرضا (۱۳۹۱). مجموعه قوانین و مقررات و شیوه‌نامه‌های آرشیوی (ج ۲). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

